

דף שבועי

בס"ד

פרשת ויגש, תשפ"ד, מספר 1549

מדקויות לשוניות של מדרש, לעיון בהתפתחות

דמותו של יוסף הצדיק

אריה ארזי

ז'ה חלם וזה חלם', או ז'ה חלם ועלה לגדולה וזה חלם ועלה לגדולה'. יש א"כ לברר מה טעם מצא המדרש לבחור בניסוח: "זה נתגדל על ידי חלום, וזה נתגדל ע"י חלום". התשובה לשאלה זו תידון בסוף המאמר.

נתחיל את הבירור בהשוואה בין חלומו של יעקב בבית אל לחלומותיו של יוסף.

חלום יעקב

חלום יעקב (כח:יב, כא)³ מתמקד כולו בקשר שבין יעקב לקב"ה. שמו של הקב"ה נזכר חמש פעמים בחלום עצמו, ושש פעמים נוספות בתגובת יעקב לאחר שהתעורר מהחלום. יעקב, הבורח חסר כול מפני אחיו הרוצה להורגו, מחפש את הגנת הקב"ה ואת קרבתו.

חלומות יוסף

חלום ראשון: "והנה אֲנַחְנוּ מֵאֲלֹמִים אֲלֹמִים בְּתוֹךְ הַשָּׁדָה וְהִנֵּה קָמָה אֲלֵמָתִי וְגַם נִצְבָה וְהִנֵּה תִסְבְּינָה אֲלֵמָתֵיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוּיִן לְאֵלֵמָתִי" (לז:ז).

חלום שני: "וַיֹּאמֶר הִנֵּה חֲלֹמֹתֵי חֲלוֹם עוֹד וְהִנֵּה הַשָּׁמַשׁ וְהַיָּרֵחַ וְאַחַד עֶשְׂרֵת כּוֹכָבִים מִשְׁתַּחֲוִים לִי" (שם:ט).

בשני החלומות הללו בולט נושאם: יוסף עצמו ומעמדו המורם גבוה גבוה בקרב משפחתו ואולי אף בעולם כולו. יוסף בחלומו מלא ושבוע מעצמו וממעמדו. בשני החלומות אין זכר כלשהוא לקב"ה; יוסף אינו מזכירו כלל, אינו זקוק לו ואינו מבקש את קרבתו.

עמידה בניסיון בבית פוטיפר

גם בהמשך דרכו של יוסף, כשהוא נזרק על ידי אחיו לבור, מוצא מן הבור ונמכר לעבד במצרים, התורה אינה מזכירה פנייה כלשהיא של יוסף לקב"ה. הפעם הראשונה שבה מוזכר שם שמיים בסיפור יוסף היא בסירובו להיענות לפיתוייה של אשת פוטיפר. יוסף אומר לה: "אֵינְנוּ גְדוֹל בְּבֵית הַזֶּה מִמֶּנִּי וְלֹא חֶשֶׁךְ מִמֶּנִּי מְאוּמָה כִּי אִם אוֹתָךְ בְּאֶשֶׁר אֵת אֲשֶׁתוֹ וְאֵיךְ אֶעֱשֶׂה הַרְעָה הַגְּדֹלָה הַזֹּאת וְחִטָּאתִי לֹא-לוֹהִים" (לז:ט). יוסף טוען שאינו רוצה למעול באמון שנתן בו אדונו פוטיפר, וכן אינו רוצה לחטוא לא-לוהים. ככל הנראה כוונתו לעבירה על גילוי עריות שעליה מצווים גם בני נח וביניהם גם אשת פוטיפר. יוסף אומנם מזכיר את הקב"ה בהקשר של איסור עריות, אך אינו פונה אליו ואינו מבקש ממנו דבר.

המדרש אומר על יוסף הצדיק: "רוח הקודש שרתה עליו מנעוריו ועד יום מותו והייתה מנהגת אותו בכל דבר חוכמה".

אנו ודאי לא נחלוק על רבותינו בעלי המדרש, אולם ננסה לעסוק במאמר זה בהתפתחות אישיותו של יוסף הצדיק, וכיצד ראה מנקודת המבט הסובייקטיבית שלו את מקומו של הקב"ה בחייו. נתחיל את עיונו במדרש בראשית רבה,² המלמדנו שיש דמיון רב מאוד בין קורות חייהם של יעקב אבינו ושל בנו האהוב יוסף:

אמר רבי שמואל בר נחמן: אלה תולדות יעקב, יוסף, לא היה צריך קרא למימר כן, אלא אלה תולדות יעקב ראובן. אלא מה ת"ל יוסף? אלא שכל מה שאירע לזה, אירע לזה. מה זה נולד מהול, אף זה נולד מהול. מה זה אמו עקרה, אף זה אמו עקרה. מה זה אמו ילדה שנים, אף זה אמו ילדה שנים. מה זה בכור, אף זה בכור. מה זה נתקשה אמו בלידה, אף זה נתקשה אמו בשעת לידה. מה זה אחיו שונא אותו, אף זה אחיו שונאים אותו. מה זה אחיו בקש להרגו, אף זה בקשו אחיו להרגו. מה זה רועה, אף זה רועה. זה נשטם, וזה נשטם. זה נגנב שתי פעמים, וזה נגנב שתי פעמים. זה נתברך בעושר, וזה נתברך בעושר. זה יצא לחוצה לארץ, וזה יצא לחוצה לארץ. זה נשא אשה מחוצה לארץ, וזה נשא אשה מחוצה לארץ. זה הוליד בנים בחוצה לארץ, וזה הוליד בנים בחוצה לארץ. זה ליווהו מלאכים, וזה ליווהו מלאכים. זה נתגדל על ידי חלום, וזה נתגדל ע"י חלום. זה נתברך בית חמיו בשבילו, וזה נתברך בית חמיו בשבילו. זה ירד למצרים, וזה ירד למצרים. זה כלה את הרעב. זה משביע, וזה משביע. זה מצוה, וזה מצוה. זה מת במצרים, וזה מת במצרים. זה נחנט, וזה נחנט. זה העלו עצמותיו, וזה העלו עצמותיו.

בדרך כלל לשון המדרש היא קצרה וישירה, ובהתאם לכך ניתן היה לצפות, שבקשר לחלום יכתוב המדרש

* אריה ארזי סמנ"ל בדימוס של אוניברסיטת בר אילן, מחבר הספר "פניו אלך - פנים חדשות בפרשיות התורה".

** נכתב לעילוי נשמות כל הנספים במערכה, ולזכרם של כל הנופלים ה' יקום דמם
1. פרקי דרבי אליעזר ל"ט.
2. בראשית רבה, פד, ח.

הרי שפרעה זה נפעם מאמונתו העמוקה של יוסף והכיר בקב"ה מיידית וללא היסוס.⁷

יוסף נותן שמות לבניו

וַיִּקְרָא יוֹסֵף אֶת שְׁם הַבְּכוֹר מְנַשֶּׁה כִּי נָשָׂא אֶל-לוֹהִים אֶת כָּל עֲמָלֵי וְאֶת כָּל בְּיַת אָבִי. וְאֶת שְׁם הַשֵּׁנִי קָרָא אֶפְרַיִם כִּי הִפְרִנִי אֶל-לוֹהִים בְּאֶרֶץ עֲנִי (מא:גא-גב).

הביטוי: "נשני אלוהים" קשה לפירוש,⁸ אם כי ברור שבנותינת השם "אפרים" לבנו הצעיר הביע יוסף את תודתו לקב"ה ואת אמונתו העמוקה בהנהגת אלוהים ובהשגחת הפרטית.

מפגש יוסף עם אחיו

לאחר נאום יהודה התוודע יוסף לאחיו (מה:ג-ח). המלבי"ם מבאר את דברי יוסף: "ועתה אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכרתם אתי הנה" (שם:ה). לדבריו, יוסף שלא יכול היה לדעת מה בליבם של האחים כיוון בדבריו למספר אפשרויות. תמצית דבריו היא: 'אין בליבי מאומה עליכם כי כולנו מופעלים על ידי הקב"ה שגלגל את הדברים'. כך הסיר יוסף מעליהם את האחריות למעשה מכירתו, וחזר פעם נוספת על תפקידו של הקב"ה באומריו: "ועתה, לא אתם שלחתם אתי הנה כי האלוהים" (שם:ח). בנאומו ציין יוסף את הקב"ה שלוש פעמים כמי שמניע את כל מה שהתרחש.

לאחר פטירת יעקב

אחי יוסף חששו מנקמתו של יוסף, שנדחתה לדעתם עד פטירת אביהם, לכן הם באו ליוסף עם "צוואה כביכול" של יעקב, שלפיה ביקש יעקב מיוסף לסלוח להם. הם חשו גם שלא נעשה עימהם צדק כל עוד לא באו על עונשם, ולכן הם הציעו ליוסף: "וילכו גם אחי ויפלו לפניו ויאמרו הננו לך לעבדים" (ג:יח). בתשובתו לאחיו חזר יוסף על דבריו, תוך מאמצים לשכנע אותם בכנותו: "ויאמר אליהם יוסף אל תיראו כי התחת אלוהים אני? ואתם חשבתם עלי רעה אלוהים חשבה לטבה למען עשה פנים הנה להחית עם רב" (ג:יט-כ). בשלב זה האמין יוסף בכל ליבו בהשגחה הפרטית שהביאה אותו למקומו, ולא היה בליבו מאומה על אחיו.

גם בצוואתו של יוסף לאחיו עולה התובנה שלו שהכול בידי ומידי שמיים; ברור לו כי התוכנית האלוהית היא להוציא את בני ישראל ממצרים והוא נחוש בדעתו לצאת עימם: "וישבע יוסף את בני ישראל לאמר פקד יפקד אלוהים אתכם והעלתם את עצמתי מזה" (ג:כד).

מה רב המרחק שעבר יוסף מנער בעל חלומות, שאין בהם מקום לקב"ה, ליוסף הזקן ושבע הימים שמבין את מקומו של הקב"ה בחייו ומנהיג את עולמו כרצונו.

כעת נוכל להשיב לשאלה שבה פתחנו: מדוע התנסח המדרש "זה נתגדל על ידי חלום וזה נתגדל ע"י חלום", לעומת אפשרויות הניסוח האחרות. תשובתנו היא שאי אפשר להשוות בין חלומות יעקב לחלומות יוסף. חלומות יעקב המלאים ביראת אלוהים אכן העלוהו לגדולה, אבל חלומותיו של יוסף עצמו, חלומות שאין בהם שם שמיים כלל, אלה לא העלוהו לגדולה. אדרבה, הם הורידוהו לבור שחת ולבית האסורים. החלום שהעלה את יוסף לגדולה הוא דווקא

בבית הסוהר במצרים

האזכור הבא של שם שמיים מופיע כאשר יוסף נמצא בבית הסוהר, ומקבל שם תפקיד ומעמד מיוחדים. מסתבר, שגם בשלב זה לא השתנה יחסו של יוסף לקב"ה. מי ש"מכניס" את הקב"ה לתוך הסיפור הוא הכתוב, בעדות חיצונית-אובייקטיבית, ולא יוסף בדבריו:

ויהי ה' את יוסף ויט אליו חסד ויתן חנו בעיניו שר בית הסוהר. ויתן שר בית הסוהר ביד יוסף את כל האסירים אשר בבית הסוהר ואת כל אשר עשים שם הוא יהיה עשה. אין שר בית הסוהר ראה את כל מאומה בידו באשר ה' אתו ואשר הוא עשה ה' מצליח (לט:כא-כג). זה הסבר שניתן על ידי המספר המקראי בקודש, אך התורה איננה כותבת שיוסף עצמו מרגיש בחסדו של הקב"ה או מייחס את הצלחותיו שלו לקב"ה.

נראה שבמהלך הזמן שבו היה יוסף במאסר בבית הסוהר התחילו לפרוח ניצני השינוי בזיקה של יוסף אל הקב"ה. יוסף פנה אל שר המשקים ושר האופים ואמר להם: "מדוע פניכם רעים היום? ויאמרו אליו חלום חלמנו ופתר אין אתו, ויאמר אליהם יוסף הלא לא-לוהים פתרנים ספרו נא לי" (מ:ז-ח). כאן, בפעם הראשונה הכיר יוסף בצורך לזכות בעזרת ה', כפי שפירש הרמב"ן.⁴

למרות האמור, יוסף עדיין לא הבין את תפקידו של הקב"ה בחייו; הוא לא פנה אל ה' בתפילה ובבקשה שיפדהו מבור השבי, אלא ביקש את עזרת שר המשקים באומריו: "כי אם זכרתני אתך כאשר ייטב לך ועשית נא עמדי חסד והזכרתני אל פרעה והוצאתני מן הבית הזה" (שם יד). בעיני בעלי המדרש נחשב דיבור זה כעוון ליוסף.⁵

יוסף בעומדו לפני פרעה

התורה אינה מספרת מה התחולל בנפשו של יוסף באותם שנתיים, מאז יצא שר המשקים לחופשי ועד לחלומותיו של פרעה, אולם נראה כי במהלך הזמן הזה עברה אישיותו של יוסף שינוי משמעותי ביותר; הוא הבין והפנים שהקב"ה הוא האחראי לכל הקורות אותו, במיוחד מאז שהורד מצרימה.

כאשר נקרא יוסף מבית האסורים לעמוד לפני פרעה ונתבקש לפתור את חלומות פרעה, הוא אמר: "ויען יוסף את פרעה לאמר בלעדי אלוהים יענה את שלום פרעה" (מא:טז). בהמשך דבריו של יוסף לפרעה:⁶ נזכר שם האלוהים ארבע פעמים נוספות. יוסף לא דיבר על עצמו ועל יכולותיו, ומדבריו נראה שבמכוון לא הדגיש את יכולותיו שלו בפתרון החלום; כל תפקידו התמצה בהבאת דבר האלוהים אל פרעה.

ייתכן שאמונתו העמוקה של יוסף באלוהים, שנתן לו את היכולת לפתור את החלום, הקרינה על פרעה עצמו והשפיעה עליו להכיר באלוהים וביכולת של יוסף להבין את דבר אלוהים, כפי שאמר לעבדיו: "ויאמר פרעה אל עבדיו הנמצא כזה איש אשר רוח אלוהים בו. ויאמר פרעה אל יוסף אחרי הודיע אלוהים אותך את כל זאת אין נבון וחכם כמוך" (מא:לח-לט).

בתקופה מאוחרת יותר היה זקוק פרעה אחר לאותות, מופתים, דיונים וויכוחים עם משה רבנו, ולעשר מכות עד שהכיר באלוהים, בניגוד גמור לכך

7 נקודה מעניינת נוספת היא שדווקא במפגש זה, שבו התנהג יוסף בענווה, בניגוד גמור ליוסף בעל החלומות, דווקא כאן גילה פרעה את יכולותיו באומריו: "אין נבון וחכם כמוך" (מא:לט).

8 ראו פירושי האלשיך והרש"ר הירש.

4 בפירושו על אתר. בדרך זו הלכו גם רד"ק ומפרשים נוספים.

5 בראשית רבה פ"ט.

6 מא:כה-לב.

דף שבועי

חלום פרעה, כפי שפירש רש"י: "וזה נתגדל על ידי חלום, של פרעה".

9 רש"י על בראשית רבה פ"ד, ו, י, וכך פירש גם 'עץ יוסף'.